

UOT 808.5

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZÜNDƏ VURĞU

EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: sdu.elmihisse@mail.ru**Açar sözlər: fonetika, orfoepiya, tələffüz, fonosemantika, vurğu*

İnkişaf etmiş bir ölkədə insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilin rolu və əhəmiyyəti daha da artır. Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolundan respublikamızın iqtisadi, ictimai-siyasi həyatının bütün sahələrində geniş istifadə olunur. Elm və texnikanın sürətli inkişafı, çoxsaylı radio və televiziya kanallarının meydana gəlməsi şifahi ədəbi dilin imkanlarını xeyli genişləndirmişdir. Qəzet və jurnalların sayca üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, radio və televiziyanın (xüsusilə televiziyanın) əhatə dairəsi, auditoriyası daha genişdir. Məhz buna görə də ədəbi dilimizin başqa normaları kimi, tələffüz normalarını da müəyyənləşdirmək və onları qorumaq nitq mədəniyyəti baxımından aktual məsələ kimi qarşıda durur.

Respublikamızda orfoepiya məsələlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə keçən əsrin 40-cı illərindən başlanmışdır. Keçən dövr ərzində dilimizin orfoepiyasına dair dəyərli əsərlər yazılmış, dissertasiya müdafiə edilmiş, orfoepiya lüğəti tərtib edilərək çap edilmiş, nəhayət, dilimizin orfoepik qaydaları yaradılmışdır. Akademik M.Şirəliyev dilimizin orfoepiya məsələsinin çox aktual məna kəsb etməsindən bəhs edərək yazırdı: “Mədəniyyətimizin inkişafı elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, artıq orfoepiya qaydalarını vermək günün vacib məsələlərindən biri olmuşdur.” [5, 15]

Şifahi ədəbi dilin ən çox işlənən sahələrindən biri şifahi kütləvi informasiya vaistələridir. Kütləvi informasiya vaistələrində (əsasən, televiziya və radioda) informasiyaların, mətləblərin çatdırılmasında şifahi dil normalarına əməl olunması şəxsizdir. Televiziyada və radioda müxtəlif elm və istehsal sahələrinə aid daha çox ayrı-ayrı əcnəbi mənşəli söz və terminlərin tələffüzündə bir çox çətinliklər onlarda vurğunun düzgün deyilib-deyilməməsi ilə də bağlıdır. Bəllidir ki, dillərin milli təbiətini əks etdirən hadisələrdən biri də vurğudur. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin sözlərini də fonetik cəhətdən formalaşdıran sözlərimizdə vurğu sonuncu heca üzərinə düşür. [6, 3, 4]

Vurğu dildə fonosemantik əhəmiyyət kəsb edən və səs qurğusuna daxil olan, informativlik yükü ilə müəyyənləşən vahiddir. Onu da qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində vurğu, avazlanma (intonasiya), durğu işarələri mühüm rol oynayır və bunlar fonosemantik əlamətlər kimi çıxış edir. Ancaq tarixən fonosemantik əlamətlər sırasında ton, zil, bəm və s. kimi tələffüz çalarlarının da xüsusi rolu olmuşdur. Təbii ki, dil inkişaf etdikcə, onun qrammatik quruluşu zənginləşdikcə fonosemantik əlamətlər də cilalanmış, müəyyən qaydaya, sistemə düşmüşdür. Hazırda fonosemantik elementlər sırasında vurğunun, avazlanmanın (intonasiyanın), səs durğusunun (durğu işarələrinin) rolu göz qabağındadır. Xüsusilə, müasir Azərbaycan dilində vurğu, avazlanma (intonasiya), durğu işarələri fonosemantik elementlər kimi mövcuddur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, birhəcalı dillərdə fonosemantik elementlərin rolu daha böyükdür. Məsələn, cənub-şərqi Asiya dillərindən olan tibet, koreya, yapon, çin dillərində fonosemantik elementlərin rolu əvəzsizdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, dilimizdəki omonimləşmə, yəni omonim sözlər fonosemantik elementlərin sırasına daxildir. Omonimləşmə türk dillərinin əski çağlarında daha güclü olmuş, yəni omonim sözlərin sayı üstünlük təşkil etmişdir. Omonimləşmə dildə ağırlıq yaratdığına görə getdikcə omonim sözlərin sayı azalmışdır. Odur ki, omonimləşmə

fonosemantikanın əlaməti kimi dilimizdə qorunub saxlanmışdır. Bir sözlə, omonimləşmə, omonim sözlər birhocalı dillərdə indi də mövcuddur. Birhocalı (kök quruluşlu, amorf) dillərdə omonimləşmə, vurğu fonosemantikanın ilk əlamətləri kimi indi də özünü göstərir. Bir qisim omonim sözlərdə vurğunun məna fərqi yaratması sübut edir ki, vurğu ilə omonimləşmə prosesi arasındakı əlaqənin tarixi kökləri qədimdir. Məsələn, alma (isim) – alma (feil), vurma (isim) – vurma (feil), alın (isim) – alın (feil), gəlin (isim) – gəlin (feil)

Cümlədəki sözlərdən, sözdəki hecalardan birinin digərinə nisbətən daha güclü deyilməsinə vurğu deyilir. Bu tərifdən də görünür ki, vurğunun hüdudu söz və hecadır. Belə ki, sözlərdəki hecalardan, cümlədəki sözlərdən biri digərinə nisbətən aydın, səlis və güclü tələffüz olunur. Bu da nitqin məzmun, məna çalarlığına xidmət edir. Həm də bu zaman nitq prosesi dalğalı axına bənzəyir. Vurğu, onun xarakteri, növləri ilə bağlı tədqiqatlar az olmamışdır. Məsələn, M.Kazımbəy vurğunun əhəmiyyətindən, vurğu qəbul etməyən bəzi şəkilçilərdən bəhs etmişdir. N.Aşmarin Azərbaycan dilində vurğunu Nuxa (Şəki) şivəsinə aid topladığı dil faktları əsasında izah etmişdir. O, Azərbaycan dilində vurğunun sözün son hecasının üzərinə düşməsi və bəzi alınma sözlərdə vurğunun sözün son hecasının üzərinə düşməməsi məsələsinə diqqət yetirmişdir. Vurğudan S.Mayzel də bəhs etmişdir. S.Mayzel türk dillərində vurğunun sözün son hecasının üzərinə düşməsinə qeyd etməklə yanaşı, istisna halları da, yəni son hecasının üzərində vurğu olmayan dil faktlarını da (alınma sözləri) nəzərdən keçirmişdir. Vurğudan xüsusi olaraq bəhs edənlərdən biri də Ə.Dəmirçizadə olmuşdur. Ə.Dəmirçizadə vurğusu son hecaya düşən və vurğusu son hecaya düşməyən sözlərdən, o cümlədən Azərbaycan dilində vurğu qəbul edən və qəbul etməyən şəkilçilərdən, vurğunun növlərindən xüsusi olaraq bəhs etmişdir. Bundan başqa, B.Çobanzadə və F.Ağazadə, S.Cəfərov mürəkkəb sözlərdə vurğu, M.Hüseynzadə təyini söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin fərqlənməsində vurğunun rolu, A.Axundov vurğunun növləri, vurğu qəbul etməyən şəkilçilər, təyini söz birləşmələrində vurğu, A.Bəşirova təyini söz birləşmələrində vurğu məsələlərinə xüsusi tədqiqat əsərləri həsr etmişlər. Vurğu türk dillərində də tədqiq olunmuşdur. Məsələn, A.N.Kononov mürəkkəb isimlərdə vurğunu, M.Resenin mürəkkəb söz və söz birləşmələrində vurğunu, E.N.Nəcib söz birləşmələrində vurğunu, N.K.Dmitriyev və digərləri sözlərdə vurğunu tədqiq etmişlər. Vurğunun akustik təbiəti həm də onun xüsusiyyətləri kimi özünü göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

Birincisi, Azərbaycan dilində vurğunun akustik təbiəti vurğulu hecadakı saitin kəmiyyətə uzun olması ilə bağlıdır. Belə ki, vurğulu hecadakı sait kəmiyyəti vurğusuz hecadakı sait kəmiyyətindən uzun olur. Sözdəki hecalar üzrə aparılmış təcrübənin nəticələri də təsdiq edir ki, sözlərdəki vurğulu sait uzunluğu əsas rol oynayır. Vurğusu ikinci hecada olan ikihocalı sözlərdə “vurğulu sait uzunluğu vurğusuz sait uzunluğundan orta hesabla 0,5-0,4 dəfə çoxdur”. (3. 161)

Deməli, Azərbaycan dilində vurğunun akustik təbiətindən biri onun mövcud olduğu hecadakı sait kəmiyyətə uzun olmasıdır.

İkincisi, Azərbaycan dilindəki vurğunun akustik təbiəti sait səs tonu ilə bağlı olur. Belə ki, vurğulu hecadakı sait səs tonu vurğusuz hecadakı sait səs tonundan yüksək olur. Yəni də bu sahədə aparılmış təcrübə işlərin nəticələri göstərir ki, “... vurğulu sait əsas sən tonu 160-225, vurğusuz sait əsas səs tonu isə 100-180 hers təşkil edir” (3.162)

Deməli, Azərbaycan dilindəki vurğunun akustik təbiətindən biri də onun mövcud olduğu hecadakı sait səs tonunun yüksək olmasıdır.

Üçüncüsü, Azərbaycan dilindəki vurğunun akustik təbiəti vurğulu hecadakı sait intensivliyinin daha qüvvətli olması ilə fərqlənir. Belə ki, vurğulu hecadakı sait intensivliyi vurğusuz hecadakı sait intensivliyindən daha qüvvətli olur.

Deməli, Azərbaycan dilindəki vurğunun akustik təbiətindən biri də onun mövcud olduğu hecadakı sait intensivliyindən daha qüvvətli olmasıdır.

Hər bir dilin fonetik sistemində vurğu mühüm yer tutur. Sait və samit fonemlər kimi, vurğu da sözləri fərqləndirməyə xidmət edir. Məsələn, a'lma -alma', dondurma' - dondu'rma, gə'lin-gəlin' və s. Vurğu ədəbi tələffüz üçün əsasdır. Heca vurğusu sahəsində olan əsas səhvlər, demək olar ki, yalnız alınma sözlərin deyilişində özünü göstərir. Bu səhvlərin meydana çıxmasının müxtəlif səbəbləri ola bilər. Fikrimizcə bu, hər şeydən əvvəl, psixoloji səbəbdən irəli gəlir. Bəllidir ki, Azərbaycan dilində vurğu bir qayda olaraq, sözün və ya söz formasının son hecasına düşür. Bununla bağlı olaraq, başqa dillərdən, xüsusilə Avropa dillərindən alınma sözləri, sanki öz sözlərimiz kimi vurğulayıb tələffüz edirik. Məsələn, relye'f - re'lyef, ya'rmarka - yarma'rka, ka'fedra - kafe'dra, allergiya' - alle'rgiya, İngi'ltərə - İngiltərə.

Dünya dilləri içərisində alınmalarsız, yalnız öz sözlərindən ibarət olan bir dil təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. P.L. Çernix doğru olaraq göstərir ki, “Çox çətin təsəvvür etmək olar ki, bir dil, hətta özünün ən qədim vəziyyətində belə, başqa bir dilin heç bir təsirinə məruz qalmamış olsun”. [8. 16] L.P.Krısın belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, sözlərin bir dildən başqa dilə keçməsi üçün əsas şərait ikidillilikdir. İkidillilik şəraitində əcnəbi söz əvvəlcə danışq dilində işlənməyə başlayır, sonra ümumxalq dilinin bütün sahələrinə keçir. [7, 17]

Beləliklə, əcnəbi sözlər, hər şeydən əvvəl, danışq dilində işlənir və dildə yaşamaq hüququ qazanır, deməli, dilin lüğət tərkibinə daxil olur. İlk dəfə nitqdə işlənən bu sözlər dilimizin fonetik – qrammatik qayda-qanunlarına tabe edilir, yəni alınan sözü dil mənimsəyir. Ona görə də alınma sözlərin düzgün tələffüz qaydalarının – orfoepik norma və prinsiplərin yaradılması bütünlükdə dilin özü, habelə yazı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sözün tələffüzünə şüurlu münasibət düzgün yazıya yiyələnməyin zəruri şərtlərindəndir. Bəzi alınma leksik vahidlər mənbə dildəki vurğularını saxlayır : dire'ktor, do'ktor, no'rma, o'pera, fe'rma, tempera'ment və s. Müəyyən qrup sözlər də var ki, Azərbaycan dilinin fonetik təbiətinə tam uyğunlaşdığı üçün alındığı dildəki vurğularının yerini dəyişir, vurğu son heca üzərinə keçir: bomba', vanna', tabo'r, yubka', kofta', pipetka', plynka', sosiska', bundesta'q, budka' və s. Dilimizdə həmçinin müəyyən fonetik şəraitə görə morfoloji məqam, eləcə də məna təsiri ilə vurğusu son hecada deyilən əsl Azərbaycan sözləri də vardır. Məsələn ; a'ncaq, ba'yaq, dü'nən, ya'lnız, ye'nə və s.

Sözlərin vurğularının düzgün deyilməməsi bəzən sözlərin mənasının yaxşı dərk olunmamasından irəli gəlir. Məsələn rus dilində -oviç şəkilçisi yerinə görə həm ata adını, həm də soyadı bildirir. Birinci halda şəkilçi tamam vurğusuz deyilir, ikinci halda isə vurğu şəkilçinin birinci hecası üzərinə düşür: Serafi'moviç - Serafimo'viç, Ada'moviç - Adamo'viç və s. Bəzən həyəcanlı vurğu ilə deyilən sözlərdə heca vurğusu, adətən, öz həqiqi yerini dəyişir. Məsələn, Va'qif! Ey sərvərim, ey facidarım ifadəsində həmin sözdə vurğu sonuncudan birinci hecaya düşür. Vurğu intonasiya ilə müşayiət edilən sözün, söz birləşməsinin və cümlənin informativliyinə təsir göstərən ekstroliqvistik göstəricilərdən biridir. Dil vahidlərinin kommunikasiyasında vurğu ilə məna bir – birini tamamlayan amillər kimi qrammatik quruluşa da təsir göstərir.

İstər fonetik tərkibi eyni olan bəzi oxşar vahidləri mənacə bir-birindən fərqləndirmək və ya cümlənin hər hansı bir üzvünü məntiqi cəhətdən nəzərə çarpdırmaq, istərsə də müəyyən emosional incəlikləri vermək üçün vurğunun müxtəlif növlərindən istifadə olunur.

Elmi yeniliyi: Vurğu aktual dilçilik problemlərindən biridir. Məqalədə vurğu mühüm prosodik vasitə kimi tədqiq edilmişdir.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən fonetika kursunun tədrisində, vurğu ilə bağlı tədqiqat işlərində istifadə oluna bilər

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992, 192 s.
2. Bəşirova. A. Azərbaycan dilində vurğu. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992, 112 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. B.: Elm, 2007, 280 s.
4. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: 1985, 112 s.
5. Şirəliyev M. Dil mədəniyyəti məsələlərimiz. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: Elm, 1969, s.9
6. Vurğu lüğəti, Bakı: Elm, 1993, 84 s.
7. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М.: Наука, 1968, 320 с.
8. Черных П. Л. Об основном словарном фонде языка. Вопросы языкознания. М.: Наука, 1952, 139 с.

РЕЗЮМЕ

УДАРЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОИЗНОШЕНИИ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: *фонетика, орфоэпия, произношение, ударение, фоносемантика.*

В статье рассмотрены место и роль ударения в азербайджанском литературном языке. Особое внимание уделено анализу некоторых фактов, связанных с произношением ударения в заимствованных словах.

SUMMARY

STRESS IN AZERBAIJAN LITERARY PRONUNCIATION

Eminli B.I.

Key words: *phonetics, orthoepy, pronunciation, stress, phonosemantics.*

The role and place of the stress in Azerbaijan literary language was looked through in the article. Special attention was given to analyzing of some facts related with correct pronunciation of word stress in borrowing words.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	15.01.2016
	Son variant	01.06.2016